

УДК 911.5

ДЕНИСИК Г.І.

ВИТОКИ Й ЗАРОДЖЕННЯ АНТРОПОГЕННОГО ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА

Після виходу книги Ф.М. Мількова “Человек и ландшафты” на початку 70-х років ХХ сторіччя [9] класичне ландшафтознавство пережило своєрідний “шок”. На перший погляд нічого дивного не сталося: в науці зародився новий напрям – антропогенне ландшафтознавство. Друга половина ХХ ст. саме такими “зародженнями” й відрізнялася у ландшафтознавстві. Проте антропогенне ландшафтознавство виявилось найбільш дискусійним. Суть дискусії зводилась до одного питання: існують чи не існують “так называемые антропогенные ландшафты”, за які всі критикували Ф.М. Мількова. Трохи пізніше, наприкінці 70-х років, Ф.М. Мільков автору цієї статті сказав: “Чомусь тоді (на початку 70-х років ХХ ст. – Г.Д.) усі накинулись на мене, але ж антропогенні ландшафти почали вивчати значно раніше. Візьміть для прикладу праці Б.П. і Н.І. Ахтирцевих”.

Вважається, що нова наука або новий напрям у науці починає розвиватись після якогось відкриття або виходу книги, присвяченої якійсь новій проблемі. У географії таких випадків багато. Наприклад, вчення про геосистеми, яке почало інтенсивно розвиватись лише після виходу однойменної книги В.Б. Сочави [16]. Не стало винятком й антропогенне ландшафтознавство де відповідна роль буде відведена книзі Ф.М. Мількова “Человек и ландшафты”. Мабуть, у жодному випадку це не зовсім точно: будь-яка наука чи новий її напрям обов’язково мають свої витoki, потім проходять процес становлення, і лише після цього й відповідного поштовху (відкриття, книгу тощо) починають розвиватись як такі. Розглянемо це на прикладі антропогенного ландшафтознавства.

Витoki. Я часто ставив собі запитання: “Чому саме у Воронежі й саме Ф.М. Мільков обґрунтував і розвив антропогенне ландшафтознавство”? “Чому це сталося саме на початку 70-х років ХХ ст., а не раніше або пізніше”?

Антропогенна географія зародилась у ХІХ ст. в Західній Європі. Це не випадково. На той час європейці уже були настільки практичні, що їх цікавили лише ті компоненти природи, які могли дати відповідний зиск (це окрема тема дослідження). Ландшафтознавство відноситься до більш “високих сфер”, а тому немає “миттєвої” практичної віддачі. Воно не могло зацікавити європейців. Більше того, уже ХVІ – ХІХ ст. природа й ландшафти Західної Європи були настільки антропогенізовані, що порівняти їх з натуральними не було змоги. Люди звикли до антропогенних ландшафтів і вважали їх за звичайні або натуральні. У Східній Європі, зокрема в Європейській Росії, і наприкінці ХІХ, і аж до середини ХХ сторіч існувало унікальне поєднання натуральних й антропогенних ландшафтів, їх можна було спостерігати, досліджувати й порівнювати. Більше того, саме у ХХ ст. тут розпочався активний (правільніше - бурхливий) процес антропогенізації натуральних ландшафтів, особливо смуги мішаних лісів, тайги, в Азії – степів (цілинні землі). Йшло освоєння не окремих компонентів природи, а ландшафтів природних смуг, окремих регіонів. Це знайшло своє відображення й у розвитку географії – зароджувалось ландшафтознавство.

У просторовому відношенні Ф.М. Мільков перші наукові дослідження розпочав у північному лісостепу, тобто на межі натуральних ландшафтів (мішані ліси) й антропогенних (лісостеп). Якщо у кандидатській дисертації “Досвід характеристики ландшафтних районів північного лісостепу” ним показано, хоча й частково, вплив людської діяльності на ландшафти басейну річки Пари, то у докторській – “Лісостеп Руської рівнини” – ця ідея наскрізь пронизує роботу, тут виділено й спеціальні розділи.

У працях інших вчених такої послідовності й детальних досліджень впливу антропогенного чинника на природу й ландшафти природної смуги не було. В.В. Докучаєв вказав на антропогенний чинник, показав частково його вплив, Ф.М. Мільков розвив цю ідею аж до виділення нового напрямку – антропогенного ландшафтознавства.

Є ще один аспект – це особистість Ф.М. Мількова. Хто близько знав Федора Миколайовича або детально вивчав й аналізував його праці, завжди був вражений кількістю й новизною ідей, які, здавалось, самі приходили до нього. Ф.М. Мільков сміливо впроваджував свої ідеї в теорію й практику географії та ландшафтознавства, ніколи не боявся полеміки щодо них навіть з найвідомішими географами, зокрема з Л.С. Бергом, критики, якої немало випало на долю ідей Ф.М. Мількова.

Таким чином, витоки антропогенного ландшафтознавства – в унікальному суспільному й географічному середовищі, що сформувалося наприкінці ХІХ і в ХХ ст., структурі ландшафтних комплексів Східноєвропейської рівнини, зародженні ландшафтознавства (загального), особистості Ф.М. Мількова, його дослідженнях ландшафтів у просторі й часі.

Зародження. Наука про ландшафти зародилась наприкінці ХІХ ст. територіально в Україні, частково в Росії завдяки узагальненню В.В. Докучаєвим даних земських експедицій (1882 - 1916) і експериментів, що апріорно з початку ХІХ ст. проводили українські землероби, лісівники та німецькі колоністи [18]. Зародилась не в процесі вивчення натуральної (лісової чи лісостепової) природи, а на розораній степовій ниві. Невипадково класичні монографії В.В. Докучаєва [2] та О.О. Ізмаїльського [5] підготовлені на межі антропогенної географії і антропогенного ландшафтознавства. Первісний заряд агрофільності (а точніше антропофільності) постійно супроводжував подальший розвиток ландшафтознавства. “Новий науковий напрям (ландшафтознавчий – Г.Д.) створився в процесі практичних досліджень природи для сільськогосподарських потреб” [8]. Таким чином, традиційне (натуральне) і антропогенне ландшафтознавства почали формуватись *одночасно*.

Антропогенне ландшафтознавство почало оформлятися в 30 – 40-х роках ХХ ст. (Росія). У 1938 р. М.А. Первухін, підсумовуючи 20-річний період розвитку ландшафтознавства, зазначав “підвищену зацікавленість ландшафтознавців до перетворюючої ландшафт людської діяльності” і висловив думку, “що роль людини у створенні антропогенних ландшафтів ще чекає свого узагальнення” [13]. Сам термін “антропогенний ландшафт”, мабуть, належить А.Д. Гожеву [1]. Багато уваги вивченню антропогенного чинника у формуванні ландшафтів приділяв Л.Г. Раменський [14]. На його думку, об’єктом дослідження ландшафтознавців повинні стати не лише натуральні, але й змінені людиною і створені нею культурні ландшафти. Цікаве повідомлення про закономірності переходу лісових насаджень у степу в антропогенний ландшафт було в коротких

тезах А.П. Ільїнського [6]. Трохи пізніше в Росії виходять праці Ю.Г. Саушкіна [17], В.Л. Котельнікова [7], та інших стосовно змісту і типології сільськогосподарських ландшафтів. В Україні першим досвідом детального вивчення сільськогосподарських ландшафтів стала монографія “Нариси про природу і сільське господарство Українського Полісся” [11]. Ще раніше оригінальну працю, присвячену створенню і районуванню садових ландшафтів, опублікували в 1929 р. В.П. Попов і В.Л. Симиренко [12]. Не залишили поза увагою антропогенні ландшафти учасники Другої Всесоюзної наради з питань ландшафтознавства, що відбулася у Львові (1956 р.). За вивчення антропогенних ландшафтів тут активно виступили І.М. Забелін [3], Ф.М. Мільков [10], К.І. Геренчук. В оглядових монографіях І.М. Забелін [4] присвятив окремі розділи антропогенним ландшафтам. Результати вивчення антропогенних ландшафтів країн світу колективом географів Московського університету узагальнив в монографії А.М. Рябчиков [15]. Підсумки розвитку антропогенного ландшафтознавства на початок 70-х років ХХ ст. зроблено в монографії Ф.М. Мількова “Человек и ландшафты” [9]. З цього часу антропогенне ландшафтознавство почало *розвиватись* як новий напрям в структурі класичного ландшафтознавства.

Таким чином, антропогенне ландшафтознавство, як і будь-який інший напрям (геохімія ландшафтів, геофізика ландшафтів, екологія ландшафтів та ін.) ландшафтознавства, витоками сягає в XVI – XIX ст., його становлення проходило на початку й середині ХХ ст., а розвиток антропогенного ландшафтознавства як особливого напрямку розпочався з 70-х років ХХ ст. У майбутньому такий підхід, лише більш деталізований, може стати основою для вивчення історії розвитку антропогенного ландшафтознавства.

1. Гожев А.Д. Типы песков западной части Терско-Дагестанского массива и их хозяйственное использование // Изв. Русского геогр. об-ва, 1930. – Т. 12. – С. 32-38; 2. Докучаев В.В. Наши степи прежде и теперь. – М.: Сельхозгиз, 1953. – 151 с.; 3. Забелин И.М. Выступление на Втором совещании по вопросам ландшафтоведения // Науч. зап. ун-та, 1957. – Т. 40. – С. 32-33; 4. Забелин И.М. Теория физической географии. – М.: Географгиз, 1959. – С. 6-8; 5. Ізмайльський О.О. Як висох наш степ (1892). – Харків: Б.в. 1950. – 96с.; 6. Ильинский А.П. Закономерности перехода лесных посадок в степи в антропогенный ландшафт // Тезисы докл. на объединен. науч. сессии геогр. ф-та Ленингр. гос. ун-та. –Л., 1941. – С. 31-33; 7. Котельников В.Л. Задачи советского ландшафтоведения в связи с участием географов в выполнении Сталинского плана преобразования природы // Вопросы географии. – М., 1950. - №23. – С. 8-12; 8. Маринич А.М. Основные этапы ландшафтного изучения Украины. // природа Украинской ССР. Ландшафты. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 17-21; 9. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты. – М.: Мысль, 1973. – 222с.; 10. Мильков Ф.Н. Физическая география: учение о ландшафте и географическая зональность. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1986. – 328 с.; 11. Нариси про природу і сільське господарство Українського Полісся. – К.: Вид-во КДУ, 1955. – 360 с.; 12. Попов В.Н., Симиренко В.Л. Природно-історичні райони України. – Мліїв: Б.в., 1929. – 46 с.; 13. Первухин М.А. Ландшафтоведение в СССР // Землеведение. – 1938. – Т. 40. – Вып. 1. – С. 71-75; 14. Раменский Л.Г. О принципиальных установках, основных понятиях и терминах производственной типологии земель, геоботаники и экологии // Совет. ботаника. – 1935. - №4. – С. 12-19; 15. Рябчиков А.М. Структура и динамика геосферы, ее естественное развитие и изменение человеком. – М.: Изд-во МГУ, 1972. – 386 с.; 16. Сочава В.Б. Введение в учение о геосистемах. – Новосибирск: Наука, 1979. – 319 с.; 17. Саушкин Ю.Г. Культурный ландшафт // Вопросы географии. – М., 1946. - №1. – С. 57-66; 18. Слезкин П.Р. Описание Шпииковского имения. – К.: Б.в., 1913. – 140 с.

The problem of development's history of anthropogenic landscape science are looked through.